DOI: 10.31359/2079-6242-2024-47-151
УДК 343.8

В. В. Пивоваров, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України
ORCID 0000-0003-3754-8099

І. С. Яковець, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України
ORCID 0000-0002-1022-3115

ВЕТЕРАНИ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ДОСВІД ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Вступ. У червні-грудні 2023 року науковцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України на виконання фундаментальної теми «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні» (державний реєстраційний номер: 0121U114397) було проведено перше в Україні пілотне дослідження проблем перебування ветеранів у місцях позбавлення волі. Науковці переслідували мету виявлення якіснокількісних ознак таких засуджених до позбавлення волі, характеристик та потреб ветеранів у зазначених місцях. .

Основні емпіричні дані були отримані під час анкетування засуджених. Анкету розроблено авторами, вона містила дев'ять блоків питань, усього 52 запитання. В опитуванні взяли участь ветерани, які тримаються в місцях позбавлення волі різного рівня безпеки у трьох областях України. Участь була добровільною, опитування проводилося наживо з використанням аркушів опитувальників. Запитання концентрувалися на: (1) досвіді та потребах, (2) соціальному контакті та соціальній підтримці, (3) досвіді і потребах щодо реінтеграції та майбутніх перспективах, (4) участі в програмах допомоги і підтримки, зокрема, підтримки з боку суспільства і держави. Також авторами була отримана статистична інформація про загальний склад ветеранів із числа засуджених, вчинені ними правопорушення, вікові та інші ознаки. Окремо вивчені дані про програми підтримки і відновлення соціальних навичок, які є доступними для ветеранів у місцях позбавлення волі на теперішній час.

Це дослідження дало можливість вперше конкретизувати потреби, властиві засудженим ветеранам, зрозуміти сприйняття ними досвіду позбавлення волі і сприяння проблеми їх ресоціалізації. Результати свідчать про те, що тримання в умовах позбавлення волі осіб, які боронили суверенітет та безпеку держави, а також мають через участь у бойових діях значні психологічні, соціальні та психіатричні проблеми, має свою специфіку. Більше того, врахування усіх цих обставин повинно стати основою організації процесу виконання кримінальних покарань та подальшої підтримки в ресоціалізації таких осіб. Найбільшими проблемами, з якими зіштовхнуться вете-

рани в місцях позбавлення волі, на думку тих, хто взяв участь в анкетуванні, є: девальвація порівняно навіть з іншими засудженими та знецінення їх бойовою досвіду в суспільстві (62%), відсутність необхідної підтримки (50,5%), зловживання алкоголем чи наркотиками (57,8%), конфлікти у сім'ї, родині (59,4%). До числа інших проблемних аспектів було віднесено: неможливість доступу до лікування, реабілітаційних та інших програм, відсутність інформації про підтримку з боку держави, неможливість реалізації усіх наданих прав, незадоволена потреба у корисній зайнятості та продовженні освіти.

Саме тому спеціальні програми для ветеранів і лікування посттравматичних стресових розладів, які виконуються в безпечних виправних умовах, можуть стати основою соціальної адаптації та відновлення честі та гідності після звільнення з ув'язнення. Ці програми повинні допомагати тим, хто брав участь у бойових діях, знайти мету та напрями діяльності, не пов'язані з військовою справою, відновлювати своє життя за межами зони ведення бойових дій. Також Департаменту з питань виконання кримінальних покарань доцільно спільно з Міністерством у справах ветеранів України провести комплексне дослідження потреб таких засуджених і розробити Стратегію та План роботи із ветеранами в системі виконання покарань за прикладом інших країн[1]. Зазначимо, що такі ініціативи були проголошені ще у 2020 році[2], однак реальних дій на їх реалізацію, на жаль, не було вжито.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Більшість зарубіжних досліджень свідчать про те, що в місцях позбавлення волі ветерани стикаються зі складнощами при доступі до спеціальної допомоги, хоча в окремих дослідженнях робилося припущення, що ці особи не мають будь-яких специфічних потреб, ознак, а тому вони нічим не відрізняються від загального контингенту засуджених.

Методологічний базис проведеного нами дослідження спирається на гуманістичний людиноцентричний підхід і апріорність забезпечення основоположних прав людини, а так само на висновки і рекомендації попередніх узагальнень з означеної фундаментальної теми[3]. Актуальність і доцільність наукової розвідки раніше презентована у багатьох публікаціях фахівців відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України[4]. Разом із тим це перше дослідження в Україні, що містить інформацію про якісні ознаки ветеранів, котрих у місцях позбавлення волі можна об'єднати в окрему категорію осіб. Під час дослідження з'ясовано про можливість доступу ветеранів до різних послуг та програм підтримки, що мають місце в місцях позбавлення волі, а так само про відповідність цієї підтримки потребам таких осіб. Висновки зроблені на підставі проведеного в червні-вересні 2023 року анкетування ветеранів, які відбувають позбавлення волі. Анкетування проводилося у присутності представників неурядових організацій, які залучаються до моніторингу дотримання прав засуджених в установах виконання покарань. Дослідження також базувалося на офіційній статистичній інформації, що отримана в Департаменті з питань виконання кримінальних покарань.

Попередньо у тематичній анкеті було визначено дев'ять основних блоків з опорою на блоки Розділу ІІ «Динамічні фактори» Форми проведення оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення. Результати цього дослідження свідчать про те, що незважаючи на вжиті заходи, в місцях позбавлення волі не забезпечуєть-

[1] Tyson Paul, Tilley Chris, Gordon Lea *Veteran staff, prisoners and offenders strategy and action plan 202i-25* <https://www.corrections.sa.gov.au/__data/assets/pdf_file/0010/878905/DCS-Veteran-Strategy.pdf> (дата звернення: 15.04.2024)

[2] 'Мін'юст та Мінветеранів домовились про створення робочої групи з взаємодії щодо засуджених, які є ветеранами війни' (Міністерство юстиції, 2020) <https://minjust.gov.ua/news/ministry/minyust-ta-minveteraniv-domovilis-pro-stvorennya-robochoi-grupi-z-vzaemodii-schodo-zasudjenih-yaki-e-veteranami-viyni> (дата звернення: 15.04.2024)

[3] Степанюк А. Ф. (ред) *Дотримання прав людини в діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України і Служби пробації : наук.-практ. посіб*. (НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Право, 2023) 130 DOI: https://doi.org/10.31359/9789669985200

[4] Пивоваров В. В *Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи : монографія* (НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. Права, Право, 2023) 110; Пивоваров В. В., Яковець І. С. Ворожбіт-Горбатюк В. В. 'Напрями підтримки засуджених ветеранів війни' (2022) 46 Питання боротьби зі злочинністю 80–85 ; Пивоваров В., Яковець І., Ворожбіт-Горбатюк В. 'Пенітенціарна ресоціалізація та адаптація учасників бойових дій, які стали кримінальними правопорушниками (у контексті проблематики встановлення та підтримки миру)'. *Мир. Безпека. Освіта*: Збірник тез доповідей учасників круглого столу за міжнародною участю, присвяченого 10-й річниці Дня українських миротворців (м. Харків, 14 липня 2023 р.) 17–20 <https://drive.google.com/drive/folders/11IJEfkXFMWxKffjdLMGVMiJKc4KIrhE9> (дата звернення: 15.04.2024)

ся необхідний доступ до соціальних та інших послуг, а також не задовольняються специфічні потреби ветеранів.

Учасники опитування повідомили про те, що ветерани в місцях позбавлення волі фактично не мають доступу до спеціальних послуг для ветеранів або не відчувають себе комфортно, одержуючи навіть мінімальний доступ до ветеранських та інших необхідних послуг. Органи управління системою виконання кримінальних покарань фактично обмежили специфічну роботу з ветеранами двома типами програм – корекційними програмами під назвою 'Програма психологічної підтримки засуджених ветеранів війни» та «Підготовка до звільнення ветеранів війни». А це не дозволяє забезпечити усі потреби цієї категорії засуджених Тому автори дослідження вважали за доцільне провести ретельну оцінку потреб ветеранів як під час відбування позбавлення волі, так і після звільнення, а також розробити програми для задоволення таких потреб.

Це дослідження здійснено у межах виконання фундаментальної теми «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні» (державний реєстраційний номер: 0121U114397) за планом 2023 року.

Мета статті: здійснити аналіз емпіричних даних, отриманих в результаті опитування із використанням розробленого авторами опитувальника, для вербалізації своєрідного портрету ветерана у статусі засудженої особи; підтвердити чи спростувати робоче припущення щодо стану готовності нашої держави до роботи з ветеранами в місцях позбавлення волі, оцінки рівня відображення у наявних програмах підтримки і відновлення соціальних навичок цієї категорії засуджених реальних організаційних, змістових і методичних особливостей взаємодії з ветеранами у місцях позбавлення волі, які обумовлені провадженим воєнним станом і трансформаціями у різних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Одним із наслідків війни в України є збільшення числа учасників бойових дій. Військовослужбовці-ветерани повертаються додому і потерпають не лише від фізичних поранень, а й від посттравматичного стресового розладу, наслідків черепно-мозкових травм. Вони відчувають високий рівень тривоги та депресії, оскільки мають посттравматичні розлади. Навіть коли такі особи раніше не проявляли вираженої кримінальної поведінки, проте зараз через досвід воєнних дій вони масово мають труднощі з адаптацією до цивільного життя, значна їх частина зловживає алкоголем та наркотиками. Як результат, такі особи потрапляють до сфери кримінального правосуддя.

Світовий досвід військових конфліктів XIX–XXI століть свідчить про те, що після закінчення воєнних дій частка ветеранів серед інших засуджених коливається у межах 3–15%; приблизно кожен третій піддавався арешту чи покаранню без позбавлення волі. При цьому всі країни стикалися з проблемою відсутності спеціалізованих підходів до роботи з такою категорією засуджених, відсутністю послідовної національної стратегії щодо ветеранів у системі виконання кримінальних покарань і спеціальних інструментів із надання послуг.

Проблема психологічної реабілітації ветеранів стала близькою українцям починаючи з 2014 року, а з лютого 2022 року вона загострилася ще більше. Особливої актуальності це питання набуває для людей, які утримуються в місцях позбавлення волі, оскільки до проблем, що є звичними для будь-якої тюремної системи, додаються ще й специфічні потреби, пов'язані зі станом здоров'я і психіки ветеранів. Незважаючи на це, а також на стабільне збільшення ветеранів у місцях позбавлення волі (у 2020 році таких засуджених було 149[1], у 2023 році вже 333 особи), ґрунтовні якісні дослідження цієї категорії засуджених не проводилося, їх потреби в підтримці та ресоціалізації не вивчалися. Відповідно не створено й умови для задоволення таких потреб.

Гіпотеза дослідження: відсутність стратегічних документів і планів, спеціальних інструментів, програм забезпечення ресоціалізації засуджених ветеранів, а також не проведення цілеспрямованої роботи з цією категорією засуджених із метою задоволення наявних потреб – все це негативно впливає на шанси їх ресоціалізації та виправлення, та, як показує досвід інших війн, може призвести до збільшення загально-кримінального рецидиву злочинів в Україні.

Під час дослідження використовувалися різноманітні механізми пошуку наукових публікацій

[1] 'За гратами в Україні перебувають 149 ветеранів війни – Мінюст' (Укрінформ, 2020) <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3034214-za-gratami-v-ukraini-perebuvaut-149-veteraniv-vijni-minust.html> (дата звернення: 15.04.2024)

із зазначеної тематики. Здійснено пошук у таких базах даних та інтернет-ресурсах, як: Scopus, Web of Science, academia.edu, sciencedirect.com, researchgate.net. Огляд наукової літератури, присвячений питанням відбування позбавлення волі ветеранами, показує, що дослідження ув'язнених ветеранів сягають часів війни у В'єтнамі[1]. У подальшому в США була започаткована система регулярних опитувань засуджених щодо їх попередньої військової служби, що дозволяло виявити як фактори ризику, так і потреби таких осіб[2]. Перебування в зонах бойових дій може мати негативний вплив, що, ймовірно, призведе до подальших злочинних дій[3]. Дослідження 2008 року показало, що приблизно одна п'ята частина військ США, які брали участь у бойових діях, повідомила про симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР) і депресії[4].

В Україні це питання на науковому рівні не вивчалося, з огляду на що наукові чи навіть практичні публікації майже відсутні. Слід враховувати, що в Україні військовослужбовцям ЗСУ можуть призначатися такі покарання, як тримання у дисциплінарному батальйоні та службові обмеження. Для ветеранів, які вже завершили службу, покарання за вироком суду призначається на загальних засадах: наприклад, у вигляді позбавлення або обмеження волі у виправних колоній. В Україні для ветеранів, засуджених до позбавлення волі, відмінностей не встановлено: ветерани відбувають призначені їм покарання в загальних установах виконання кримінальних покарань та на однакових для всіх засуджених умовах.

Під час дослідження отримані такі емпіричні дані. Станом на 01.07.2023 року в установах виконання покарань відбували покарання у виді позбавлення волі 333 особи, які брали участь в АТО/ООС та 11 осіб – учасники бойових дій. Із них 310 осіб засуджені за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів. Найчастіше ветеранів засуджували за умисне вбивство (66 осіб); тяжке тілесне ушкодження (38 осіб); крадіжку (29 осіб); спробу навмисного вбивства (19 осіб); грабіж (21 особа); злочини, пов'язані з наркотиками (21 особа); розбій (14 осіб); Незаконне заволодіння транспортним засобом (11 осіб). Одна людина засуджена за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади.

Тривалими є й призначені строки позбавлення волі: від 1 до 3-х років – 38 осіб, від 3 до 5 років – 96 осіб, від 5 до 6 років – 132 особи; від 8 до 10 років – 40 осіб, від 10 до 15 років – 32 особи, довічне позбавлення волі – 6 осіб.

Дисциплінарний батальйон існує, але він виконує покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні засуджених військовослужбовців строкової служби, військовослужбовців, які проходять військову службу за контрактом, осіб офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, осіб офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовців, призваних на військову службу під час мобілізації, на особливий період, на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період (крім військовослужбовців-жінок)[5].

За даними, наведеними Касаційним кримінальним судом у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС), у 2022 році українськими судами за різні кримінальні правопорушення засуджено **2 138** військовослужбовців (у 2021 році засуджено **2 176** військовослужбовців)[6]. Тобто у 2022 році за зазначеними статтями було засуджено на 14,9% військо-

[1] Landolfi J, LeClair DP. *A profile of Vietnam era Veterans incarcerated in Massachusetts correctional institutions* (Massachusetts Department of Correction; 1976); Pentland B, Rothman G. 'The incarcerated Vietnam-service Veteran: stereotypes and realities' (1982) 33(1) Journal of Correction Education (Glen Mills) 10–4. <https://www.jstor.org/stable/41970650>; Walker J. Viet Nam combat Veterans with legal difficulties: a psychiatric problem? (1981) 138(10) Am J Psychiatry 1384–5 <https://doi.org/10.1176/ajp.138.10.1384> (дата звернення: 15.04.2024)

[2] Mumola CJ. 'Veterans in prison or jail' (Bureau of Justice Statistics, 2000) <https://www.bjs.gov/content/pub/pdf/vpj.pdf> (дата звернення: 15.04.2024); McNiel DE, Binder RL, Robinson JC. 'Incarceration associated with homelessness, mental disorder, and co-occurring substance abuse' (2005) 56 (7) Psychiatr Serv 840–6. https://doi.org/10.1176/appi.ps.56.7.840; Greenberg GA, Rosenheck RA. 'Jail incarceration, homelessness, and mental health: a national study' (2008);59(2) Psychiatr Serv 170–7. https://doi.org/10.1176/ps.2008.59.2.170.

[3] Helen Ward &Ko. Veterans behind bars: Examining criminogenic risk factors of Veteran incarceration. (2020) 6 (S3) Journal of Military, Veteran and Family Health 21–30. DOI: 10.3138/jmvfh-2020–0003.

[4] – –

[5] Стаття 17 Кримінально-виконавчого кодексу України: Закон України Відомості Верховної Ради України, 2004, №3–4, ст. 21 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129–15#Text (дата звернення: 15.04.2024)

[6] *Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2022 році* (Верховний Суд.12 квітня 2023 р) 40 <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Stan_Pravosuddya_Criminal_2022.pdf> (дата звернення: 15.04.2024)

вослужбовців менше, ніж у 2021 році. За статтями КУ України засуджені розподілились у такий спосіб:

- самовільне залишення військової частини або місця служби (ст. 407) – 1 036 (у 2021 році за цією статтею засуджено 1 407 військовослужбовців),
- непокора (ст. 402) – 155 (у 2021 році – 9),
- дезертирство (ст. 408) – 154 (у 2021 році – 220),
- погроза або насильство щодо начальника (ст. 405) – 31 (у 2021 році – 11),
- порушення правил поводження зі зброєю (ст. 414) – 23 (у 2021 році – 8)
- ухилення від військової служби шляхом самокалічення (ст. 409) – 19 (у 2021 році – 8),
- порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями (ст. 406) – 18 (у 2021 році – 27),
- викрадення, привласнення військовослужбовцем зброї (ст. 410) – 16 (у 2021 році – 21),
- втрата військового майна (ст. 413) – 14 (у 2021 році – 17),
- самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю (ст. 429) – 6 (у 2021 році – 0),
- недбале ставлення до військової служби (ст. 425) – 5 (у 2021 році – 5),
- розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю (ст. 422) – 3 (у 2021 році – 1),
- перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426[1]) – 3 (у 2021 році – 5),
- опір начальникові (ст. 404) – 2 (у 2021 році – 0),
- порушення правил несення прикордонної служби (ст. 419) – 2 (у 2021 році – 0),
- образа честі і гідності військовослужбовця (ст. 435–1) – 2 (у 2021 році – 0),
- необережне знищення або пошкодження військового майна (ст. 412) – 1 (у 2021 році – 1)[1].

Згідно з даними ККС ВС, в 2022 році на різні строки до тримання в дисциплінарному батальні були засуджені (за вироками, що набрали законної сили) **115** військовослужбовців (у 2021 році лише **32**). Тобто у 2022 році винесено в 3,6 рази вироків більше, ніж у 2021 році. Найбільше обвинувальних вироків ухвалили суди Дніпропетровської області – 68. Також обвинувальні вироки ухвалили суди: Полтавської області – 14, Одеської області – 5, Запорізької області – 5, Івано-Франківської області – 4, Чернігівської області – 4, Закарпатської області – 3, Київської області – 2, Кіровоградської області – 2, Вінницької області – 2, Черкаської області – 2, Донецької області – 2, Львівської області – 1, Миколаївської області – 1 (всього стосовно 115 осіб).

Окремий вид кримінального покарання, що застосували суди до військовослужбовців, – це службові обмеження, тобто покарання за нетяжкі правопорушення. Як правило, це заборона підвищення за посадою чи у військовому званні, примусові відрахування з грошового забезпечення. У 2022 році службові обмеження за рішенням суду застосовувалися до 127 військовослужбовців (у 2021 році лише до 45). Тобто у 2022 році винесено у 2,8 рази більше таких вироків, ніж у 2021 році[2].

Як і в попередньому випадку, найбільшу кількість рішень щодо службових обмежень військовослужбовців винесли суди Дніпропетровської області – **51.** Суди Донецької області винесли 12 вироків про службові обмеження, Чернігівської області – 10, Київської області – **7**, Вінницької області – 7 та ін.[3]

Окрема категорія громадян, що були засуджені у 2022 році, отримала вироки за ухилення від мобілізації (ст. 336 КК). Згідно з наявними даними, за вчинення зазначеного правопорушення у 2022 році засуджені **186** громадян (у 2021 році – лише 2)[4].

Пілотне емпіричне дослідження проводилось з урахуванням нижченаведених особливостей.

Учасники. Для досягнення цілей цього дослідження учасниками визначено ветерана. Ним є особа, яка проходила службу в ЗСУ (зарахована до складу ЗСУ) та брала участь у бойових діях упродовж 2014–2023 років. Дослідженням охоплено осіб, які вчинили злочини як під час проходження служби в ЗСУ, так і після звільнення з них. При цьому строк, що пройшов з моменту звільнення зі служби до вчинення злочину, є різним. Ключовими ознаками відбору респондентів стали такі: проходження служби; участь в бойових діях; відбування покарання у виді позбавлення волі. Наважаємо, учасниками дослідження були ветерани, що відбувають покарання у виді позбавлення волі

1 – –

2 – –

3 – –

4 – –

в установах виконання покарань трьох областей України.

Збір даних. В Україні відсутня будь-яка спеціальна структура, що має надавати дозвіл на проведення таких досліджень, або комісії з етики. Тому дослідження проводилось виключно за добровільної згоди самих респондентів. Участь в анкетуванні взяли 52 особи з числа ветеранів. Анкетування відбувалося під час проведення моніторингових візитів представників громадських організацій до установ виконання покарань для перевірки стану дотримання прав засуджених. Під час конфіденційного спілкування із засудженими в ході таких візитів ставилося питання щодо належності засудженого до ЗСУ, а також безпосередньої участі в бойових діях. У разі позитивної відповіді від особи отримувалася згода на участь в анкетуванні та роз'яснювалася мета дослідження. Дані про дійсну належність до ЗСУ та участь в бойових діях перевірялися дослідниками за матеріалами особової справи засудженого. Заповнення анкети у паперовому варіанті відбувалося в умовах конфіденційності та анонімності, без присутності адміністрації установи виконання покарань. Також від Департаменту з питань виконання кримінальних покарань були отримані узагальнені статистичні дані про кількісний та якісний склад ветеранів у місцях позбавлення волі.

Анкетування. Дані збирали за допомогою спеціально розробленої анкети, заповнення якої займало від 20 до 50 хвилин. Анкета була сформована саме для цього дослідження і не використовувалась раніше. Запитання добиралися у відповідності до завдань дослідження. Анкета включає в себе такі ключові блоки запитань: 1) загальна демографія; 2) оцінка життєвого рівня; 3) інформація про правопорушення; 4) праця і корисні зв'язки; 5) потреби ветерана в установі; 6) міжособистісні стосунки; 7) соціальні послуги; 8) ветеранські зв'язки; 9) освітні потреби.

Анкетне опитування було обране з огляду на мету дослідження – виявити потреби, уподобання, ставлення, наміри ветеранів у місцях позбавлення волі. Збирання інформації за допомогою анкети дозволило провести перше такого роду дослідження та отримати як якісні, так і кількісні дані в умовах часових і фінансових обмежень.

Анкета є достатньо надійним інструментом, оскільки більшість запитань у ній є закритими, та передбачає обрання варіанту відповідей із числа поданих. Запитання анкети також відповідають, повторимося, ключовим блокам Розділу ІІ «Динамічні фактори» Форми проведення оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення[1]. Вказана Форма оцінки була апробована упродовж кількох років та показала свою достовірність та ефективність[2].

Офіційна статистична інформація. Для отримання статистичних даних щодо ветеранів у місцях позбавлення волі було підготовлено запит до Департаменту з питань виконання кримінальних покарань, який включав запитання щодо:1) загальної чисельності осіб, що мають статус учасника бойових дій (за віком, статтями КК України, строком покарання), в установах виконання покарань, та окремо – в слідчих ізоляторах (станом на 01.07.2023 р.); 2) програм соціально-виховної роботи, що впроваджуються відносно осіб-учасників бойових дій; 3) найпоширеніших потреб, що мають особи-учасники бойових дій; 4) заходів, які переважно включаються у плани роботи з особами-учасниками бойових дій; 5) організації доступу осіб-учасників бойових дій до медичних послуг, особливо до психологічної, психіатричної допомоги; 6) організації доступу до передбачених законодавством України пільг для учасників бойових дій

Також була запитана й інша інформація, яка може вказати на проблемні моменти законодавчого та методологічного забезпечення роботи з засудженими – учасниками бойових дій, та найкраще сприятиме досягненню мети науково-організаційної підтримки виконання кримінальних покарань щодо зазначеної категорії засуджених.

Етичні питання дослідження. В Україні відсутня будь-яка спеціальна структура, яка має надавати дозвіл на проведення таких досліджень, або комісії з етики. Тому дослідження проводилось виключно за добровільної згоди самих респондентів. Матеріали анкетування, які містять відомості

[1] Методичні рекомендації щодо проведення оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення засудженими до позбавлення волі. 2021. URL: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/Metodichni-rekomendacii-ORP.pdf (дата звернення: 15.04.2024)

[2] Човган В., Яковець І., Автухов К. *Оцінка ризиків і сучасна кримінальна юстиція.* (Консультативна місія ЄС в Україні, 2019) 180 <https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9E%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2_%D1%96_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0.html?id=n32cDwAAQBAJ&redir_esc=y> (дата звернення: 15.04.2024)

про стан психічного та медичного здоров'я засуджених ветеранів, а також іншу особисту інформацію, використовувалися із дотриманням усіх правил конфіденційності. Усім респондентам перед проведенням анкетування було гарантовано абсолютну конфіденційність.

Обмеження дослідження. Важливо наголосити на деяких обмеженнях цього дослідження. Воно стосується особистих міркування засуджених ветеранів, а тому може містити певні особливості самопрезентації. При цьому важливо визначити, що ветеранів в установі виконання покарань було більше, ніж тих, хто дав згоду на участь в анкетуванні. Це може свідчити про залучення до анкетування переважно засуджених із більш вираженою просоціальною позицією, активністю. Крім того, це може вказувати на осіб, які відчувають менше сорому чи збентеження через своє становище. Тому було б корисно мати можливість порівняти цих ветеранів – учасників із ветеранами, які не взяли участі в анкетуванні. Але це завдання для подальших наукових розвідок.

Аналіз отриманих даних. Зведення даних за результатами анкетування проводилося шляхом формування розносних таблиць, без використання автоматизованих способів. Зведення даних являло собою комплекс дій із масивом отриманих даних, підрахунок та узагальнення даних, їх групування. Відповіді окремих респондентів були зведені і розглядалися разом за кожним запитанням блоку. Зведення даних здійснювалося з метою отримання інформації, характерної для сукупності цільової аудиторії, а не просто за її окремими представниками, для визначення характерних (типових) рис, істотних відмінностей, загального (спільного) та закономірного, а також для визначення основних тенденцій. Це не означало автоматичне відкидання індивідуальних особливостей. Навпаки, вони визначені та описані саме як індивідуальні характеристики (потреби), що можуть мати неабияке значення.

Результати обробки даних. Результати анкетування дозволяють констатувати, що більшість ветеранів із числа засуджених є представниками найбільш продуктивного прошарку населення. Так, у віці до 25 років нараховується 18% осіб, до 35 років – 36%, до 40 років – 30%, до 50–10% і понад 50 років – 6% осіб. Таким чином, у даному разі не вимагається значних зусиль стосовно надання цим засудженим медичної та іншої допомоги, на противагу особам похилого віку. До того ж у цьому ракурсі можна побачити відмінність ветеранів від інших правопорушників загальної кримінальної спрямованості.

Якщо розглянути співвідношення вікових груп у загальному складі злочинців, то найбільшу питому вагу має група у віці 25–29 років, за нею йдуть 18–24-річні і лише після них особи, яким понад 30 років. Дослідження останніх років практично підтверджують цей розподіл. Серед ветеранів переважає група більш старшого віку, що може свідчити про накладання наслідків перебування людини в зоні бойових дій на подальшу її поведінку.

Значна кількість засуджених ветеранів (40%) мають лише загальну середню освіту, середньоспеціальну – 33% респондентів. І це цілком корелюється з учиненими ними правопорушеннями. Доведено, що злочини, які характеризуються елементами грубої сили, жорстокістю і примітивністю (вбивства, зґвалтування, хуліганство, грабежі, розбої, заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю та ін.), як правило, здійснюються людьми з нижчим рівнем освіти. А, як уже вказувалося, більшість правопорушень, вчинених ветеранами, є саме такими. Вищу освіту здобули лише 22% із числа респондентів.

Дослідження сімейного стану ветеранів виявило, що більшість із них перебували у зареєстрованому шлюбі – 40%; у фактичному (незареєстрованому) шлюбі – 20%; були розлучені 12% та не одружені (холостяки) – 28%. Слід звернути увагу на доволі великий відсоток ветеранів, які перебувають у незареєстрованому шлюбі. Як правило, особи, в яких не склались попередні шлюбні відносини, намагаються в подальшому влаштувати своє особисте життя, при цьому уникаючи офіційного оформлення стосунків. Це також може бути наслідком перебування в умовах бойових дій. При цьому одну дитину мали 19%, дві дитини – 9% та 3 дитини 3% засуджених.

Доволі показовою виявилася оцінка ветеранами власного добробуту. Так, 54% ветеранів вважають, що доходів їх родини вистачає лише на харчування та на придбання необхідних недорогих речей; 23% стверджують, що у цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку (меблі, холодильник, телевізор) викликає труднощі; 12% зазначають, що живуть за межею бідності, і лише 11% засуджених констатували, що жи-

вуть заможно. Подібні оцінки можуть бути викликані тим, що на період перебування в умовах бойових дій матеріальне становище військовослужбовців дещо поліпшувалося, а після звільнення з лав збройних сил знайти роботу з відповідною заробітною платою стає неможливим. І це також могло стати фактором, який підштовхнув людину до вчинення злочину. Крім того, під час воєнного стану рівень інфляції відчутно зростає.

Ці дані цілком відповідають інформації щодо строку, який минув з моменту звільнення ветерана зі служби та його потрапляння до місць позбавлення волі. Так, 56% респондентів були звільнені із ЗСУ рік-два тому (отже, мали можливість і час спробувати віднайти себе у цивільному житті, але результат виявився негативним); 21% – 2–3 роки тому; 16% – понад 4 роки тому; 7% – менше одного року тому. При цьому стаж військової служби теж не є тривалим: більшість (39%) проходили службу до 2-х років, 23% – від 2-х до 3-х років; 11% – від 3-х до 4-х років; 20% – понад 4 роки; і лише 7% перебували на службі до одного року. Отже, не можна стверджувати, що саме умови військової служби стали визначальним чинником для вчинення протиправної поведінки, навпаки, слід припустити, що саме нетривалий час вказує на відсутність у таких правопорушників прилаштування до армійських умов та дисципліни. При цьому 90% респондентів брали участь у безпосередніх бойових діях.

На те, що після звільнення з армії ветерани не змогли прилаштуватися до умов цивільного життя, вказують й відповіді щодо оцінки власної ситуації у цей момент. Так, 46% респондентів зазначили, що їх особиста ситуація виявилася негативною та проблемною; 22% зазначили, що ситуація взагалі стала кризовою; не змогли відповісти – 22%; і лише 12% осіб вказали, що їх особисту ситуацію цілком можна назвати благополучною.

Складність ситуації пов'язували з відносинами у родині 66% респондентів, із матеріальним становищем – 50% респондентів, по 42% респондентів зазначили про втрату сенсу в житті та ускладнення відносин з оточенням відповідно; з відсутністю роботи і житла – по 26% відповідно. Сума відповідей перевищує 100%, що пояснюється тим, що респонденти могли зазначити одночасно про існування кількох негативних чинників у своєму житті.

Саме на цих проблемах і має зосереджуватися робота із засудженими ветеранами, оскільки умови ізоляції не лише не сприяють, а й навпаки, погіршують ситуацію в родині. І без допомоги у розв'язанні цих проблем після звільнення можуть виникнути вкрай негативні наслідки, особливо з урахуванням того, що ветерани (90%) не відчувають підтримку держави, а 96% не отримують навіть виплат у період позбавлення волі. До того ж, у зв'язку із запровадженням воєнного стану в Україні виникло нове соціальне явище розриву родинних зв'язків, коли жінки з дітьми виїжджають у безпечне місце, фактично розлучаючись із чоловіками – батьками дітей.

Окремо слід зупинитися на стані доступу до послуг у період відбування покарання. Майже 70% ветеранів вважають, що мають проблеми зі здоров'ям і потребують медичної допомоги, однак такої допомоги не отримують. З огляду на доволі негативні загальні оцінки стану медичної допомоги в системи виконання покарань, можна стверджувати, що спеціалізована медична допомога в реальності не надається.

Не мають ветерани й доступу до наявних в суспільстві видів освіти та підвищення кваліфікації, а так само до бажаних видів корисної зайнятості.

Висновки. Результати нашого дослідження є першим кроком до розуміння потреб ветеранів, які зараз відбувають покарання в місцях позбавлення волі або будуть його відбувати. Ця сфера є новою для України, тому проведене дослідження є оригінальним. Воно є необхідним для розуміння цієї неоднорідної групи ув'язнених. Проведений аналіз отриманих емпіричних даних підтвердив гіпотезу про те, що Україна не готова в повній мірі до роботи з ветеранами в місцях позбавлення волі. Кримінально-виконавче законодавство не містить спеціальних норм і правил поводження з такими особами, як і не існує загальновизнаних європейських або інших стандартів. Програми підтримки і відновлення соціальних навичок таких засуджених не відображають організаційних, змістових і методичних особливостей взаємодії з ветеранами у місцях позбавлення волі. Україна потребує термінової підготовки до роботи з ветеранами в місцях позбавлення волі.

Проведене дослідження не виявляє і не підтверджує узагальненого кримінологічного портрету жорстокого злочинця-ветерана; втім, дає можливість поглянути на потреби, властиві засудженим ветеранам, сприйняття ними досвіду позбавлення волі та ставлення їх до ресоціалізації

і психокорекції. Результати свідчать про те, що тримання в умовах позбавлення волі осіб, які боронили суверенітет та безпеку держави, а також мають внаслідок участі у бойових діях значні психологічні, соціальні та психіатричні проблеми, повинно відзначатися своєю специфікою. Врахування усіх цих обставин повинно стати базою для організації процесу виконання кримінальних покарань та подальшої підтримки таких осіб в їх ресоціалізації. Спеціальні програми для ветеранів і лікування посттравматичних стресових розладів, що проводитиметься в безпечних умовах, мають стати основою соціальної адаптації та відновлення честі та гідності після звільнення з ув'язнення. Ці програми повинні допомагати тим, хто брав участь у бойових діях, знайти мету у житті і фактично заново його будувати. Також Департаменту з питань виконання кримінальних покарань доцільно спільно з Міністерством у справах ветеранів України провести вивчення динаміки потреб таких засуджених для того, щоб розробити Стратегію та План роботи із ветеранами в системі виконання покарань.

REFERENCES

List of legal documents

Legislation

1. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 11 lypnia 2003 roku № 1129-IV https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129–15#Text (in Ukrainian)
2. Metodychni rekomendatsii shchodo provedennia otsinky ryzykiv vchynennia povtornoho kryminalnoho pravoporushennia zasudzhenymy do pozbavlennia voli. 2021. URL: https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/Metodichni-rekomendacii-ORP.pdf (in Ukrainian)

Bibliography

Authored books

1. Tyson Paul, Tilley Chris, Gordon Lea *Veteran staff, prisoners and offenders strategy and action plan 202i-25* <https://www.corrections.sa.gov.au/__data/assets/pdf_file/0010/878905/DCS-Veteran-Strategy.pdf> (in English)
2. Landolfi J, LeClair DP. *A profile of Vietnam era Veterans incarcerated in Massachusetts correctional institutions* (Massachusetts Department of Correction; 1976) (in English)
3. Chovhan V., Yakovets I., Avtukhov K. *Otsinka ryzykiv i suchasna kryminalna yustytsiia.* [Risk assessment and modern criminal justice] (Konsultatyvna misiia YeS v Ukraini, 2019) 180 <https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9E%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0_%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2_%D1%96_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0.html?id=n32cDwAAQBAJ&redir_esc=y> (in Ukrainian)

Edited books

4. Stepaniuk A. F. (red) *Dotrymannia prav liudyny v diialnosti Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy i Sluzhby probatsii : nauk.-prakt. posib*. [Observance of human rights in the activities of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine and the Probation Service] (NDI vyvch. problem zlochynnosti im. akad. V. V. Stashysa NAPrN Ukrainy, Pravo, 2023) 130 DOI: https://doi.org/10.31359/9789669985200 (in Ukrainian)
5. Pyvovarov V. V (red) *Pravo zasudzhenykh na osvitu v ustanovakh vykonannia pokaran: vyklyky, rishennia, perspektyvy : monohrafiia* [The right of convicts to education in penal institutions: challenges, solutions, prospects] (NDI vyvch. problem zlochynnosti im. akad. V. V. Stashysa NAPrN Ukrainy, Vid. doslidzh. problem krymin.-vykonav. Prava, Pravo, 2023) 110 (in Ukrainian)

Non-authored edition

6. *Stan zdiisnennia pravosuddia u kryminalnykh provadzhenniakh ta spravakh pro administratyvni pravoporushennia sudamy zahalnoi yurysdyktsii u 2022 rotsi* [Supreme Court of Ukraine. State of administration of justice in criminal proceedings and cases of administrative offenses by courts of general jurisdiction in 2022] (Verkhovnyi Sud.12 kvitnia 2023 r) <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Stan_Pravosuddya_Criminal_2022.pdf> (in Ukrainian)

Journal articles

7. Greenberg GA, Rosenheck RA. 'Jail incarceration, homelessness, and mental health: a national study' (2008);59(2) Psychiatr Serv 170–7. https://doi.org/10.1176/ps.2008.59.2.170. (in English)
8. Helen Ward &Ko. Veterans behind bars: Examining criminogenic risk factors of Veteran incarceration. (2020) 6 (S3) Journal of Military, Veteran and Family Health 21–30. DOI: 10.3138/jmvfh-2020–0003. (in English)

9. McNiel DE, Binder RL, Robinson JC. 'Incarceration associated with homelessness, mental disorder, and co-occurring substance abuse' (2005) 56 (7) Psychiatr Serv 840–6. https://doi.org/10.1176/appi.ps.56.7.840 (in English)
10. Pentland B, Rothman G. 'The incarcerated Vietnam-service Veteran: stereotypes and realities' (1982) 33(1) Journal of Correction Education (Glen Mills) 10–4. <https://www.jstor.org/stable/41970650> (in English)
11. Pyvovarov V. V., Yakovets I. S. Vorozhbit-Horbatiuk V. V. 'Napriamy pidtrymky zasudzhenykh veteraniv viiny' [Areas of support for convicted war veterans.] (2022) 46 Pytannia borotby zi zlochynnistiu 80–85 (in Ukrainian)
12. Walker J. Viet Nam combat Veterans with legal difficulties: a psychiatric problem? (1981) 138(10) Am J Psychiatry 1384–5 <https://doi.org/10.1176/ajp.138.10.1384> (in English)

Conference paper

13. Pyvovarov V., Yakovets I., Vorozhbit-Horbatiuk V. 'Penitentsiarna resotsializatsiia ta adaptatsiia uchasnykiv boiovykh dii, yaki staly kryminalnymy pravoporushnykamy (u konteksti problematyky vstanovlennia ta pidtrymky myru)' [Penitentiary resocialization and adaptation of combatants who became criminal offenders (in the context of issues of establishing and maintaining peace)] *Myr. Bezpeka. Osvita:* Zbirnyk tez dopovidei uchasnykiv kruhloho stolu za mizhnarodnoiu uchastiu, prysviachenoho 10-y richnytsi Dnia ukrainskykh myrotvortsiv (m. Kharkiv, 14 lypnia 2023 r.) 17–20 <https://drive.google.com/drive/folders/11IJEfkXFMWxKffjdLMGVMiJKc4KIrhE9> (in Ukrainian)

Websites

14. Mumola CJ. 'Veterans in prison or jail' (Bureau of Justice Statistics, 2000) <https://www.bjs.gov/content/pub/pdf/vpj.pdf> (in English)
15. 'Miniust ta Minveteraniv domovylys pro stvorennia robochoi hrupy z vzaiemodii shchodo zasudzhenykh, yaki ye veteranamy viiny [The Ministry of Justice and the Ministry of Veterans Affairs agreed on the creation of a working group on cooperation regarding convicts who are war veterans] (Ministerstvo yustytsii, 2020) <https://minjust.gov.ua/news/ministry/minyust-ta-minveteraniv-domovilis-pro-stvorennya-robochoi-grupi-z-vzaemodii-schodo-zasudjenih-yaki-e-veteranami-viyni>. (in Ukrainian)
16. 'Za hratamy v Ukraini perebuvaiut 149 veteraniv viiny – Miniust' [За гратами в Україні перебувають 149 ветеранів війни – Мінюст] (Ukrinform, 2020) <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3034214-za-gratami-v-ukraini-perebuvaut-149-veteraniv-vijni-minust.html> (in Ukrainian)

Пивоваров В. В., Яковець І. С.
Ветерани у місцях позбавлення волі: досвід емпіричного дослідження

Результати проведеного дослідження дозволили конкретизувати потреби ветеранів, які зараз відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Проведений аналіз отриманих емпіричних даних підтвердив гіпотезу про те, що Україна не готова в повній мірі до роботи з ветеранами в місцях позбавлення волі. Наявні програми підтримки і відновлення соціальних навичок цієї категорії засуджених не відображають організаційних, змістових і методичних особливостей взаємодії з ветеранами у місцях позбавлення волі. Україна потребує термінової підготовки до роботи з ними. Кримінально-виконавче законодавство не містить спеціальних норм і правил поводження з такими особами з урахуванням системних досліджень якісних характеристик особи засудженого ветерана та його найближчого соціального оточення (родини, побратимів, фахівців вузького профілю за потребою).

Проведене дослідження не виявляє і не підтверджує узагальненого кримінологічного портрету жорстокого злочинця-ветерана. Першочерговою визначено доцільність розгляду і задоволення потреб, властивих засудженим ветеранам, сприйняття ними досвіду позбавлення волі, особливостей їх ресоціалізації та психокорекції. Дослідженням установлено, що тримання в умовах позбавлення волі осіб, які боронили суверенітет та безпеку держави, має передбачати особливі умови для ресоціалізації з урахуванням попереднього бойового досвіду. Також важливо врахувати в розробленні соціально-виховних заходів і засобів диференційованого впливу з метою ресоціалізації наявні у цієї категорії засуджених психологічні, соціальні та психіатричні проблеми. Врахування усіх цих обставин має стати базою організації процесу виконання кримінальних покарань та подальшої підтримки в ресоціалізації. Спеціальні програми для ветеранів і лікування посттравматичних стресових розладів у безпечних умовах мають стати основою соціальної адаптації та відновлення честі та гідності після звільнення з ув'язнення. Такі програми повинні допомагати тим, хто брав участь у бойових діях, знайти мету у житті і заново будувати своє життя в реаліях повоєнного відновлення України. Вбачається доцільним Департаменту з питань виконання кримінальних покарань спільно з Міністерством у справах ветеранів України провести вивчення динаміки потреб таких засуджених і розробити Стратегію та План роботи із ветеранами в системі виконання покарань.

***Ключові слова**: ветерани війни, засуджені учасники бойових дій, ресоціалізація, виконання покарань, гуманістичний підхід, диференційований вплив, стратегія, план, емпіричне дослідження.*

Pyvovarov V. V., Yakovets I. S.

Veterans in prison: the experience of empirical research

The results of the conducted research made it possible to specify the needs of veterans who are currently serving their sentences in prisons. The analysis of the obtained empirical data confirmed the hypothesis: Ukraine is not fully ready to work with veterans in prisons. Existing programs for support and restoration of social skills of this category of convicts do not reflect the organizational, substantive and methodical features of interaction with veterans in places of deprivation of liberty. Ukraine urgently needs preparation for work with veterans in places of deprivation of liberty. Criminal executive legislation does not contain special norms and rules for the treatment of such persons, taking into account systematic studies of the qualitative characteristics of the person of the convicted veteran and his immediate social environment (family, siblings, specialists of a narrow profile as needed).

The conducted research does not reveal and does not confirm the generalized criminological portrait of a cruel veteran criminal. The expediency of considering and meeting the needs of convicted veterans, their perception of the experience of deprivation of liberty, the peculiarities of their resocialization, appropriate psychocorrection was determined as a priority. The research established that the detention of persons who defended the sovereignty and security of the state in conditions of deprivation of liberty should provide for special conditions for resocialization, taking into account previous combat experience. It is also important to take into account the psychological, social and psychiatric problems present in this category of convicts in the development of social and educational measures and means of differentiated influence for the purpose of resocialization. Taking into account all these circumstances should become the basis for organizing the process of execution of criminal punishments and further support in resocialization. Special programs for veterans and the treatment of post-traumatic stress disorders, carried out in a secure environment, should be the basis of social adjustment and the restoration of honor and dignity after release from prison. Such programs should help those who took part in hostilities to find a purpose in life and rebuild one's life in the realities of post-war reconstruction. It is considered expedient for the Department for the Execution of Criminal Punishments, together with the Ministry of Veterans Affairs of Ukraine, to conduct a study of the dynamics of the needs of such convicts and to develop a Strategy and Plan for working with veterans in the system of execution of punishments.

Key words*: war veterans, convicted combatants, resocialization, execution of punishments, humanistic approach, differential impact, strategy, plan, empirical research.*

Стаття надійшла до редакції:05.05.2024 р.
Прийнята до друку: 20. 05.2024 р.